

O‘zbek ayollari nutqida baho bildiruvchi birliklar

Erkinova Marxobo G‘ayrat qizi

ToshDO‘TAU Lingvistika yo‘nalishi

(o‘zbek tili)1-kurs magistranti

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek ayollariga xos baho munosabatli birliklarning gender xususiyatlari haqida fikr yuritiladi. Baho munosabatli birliklar: leksik vositlar, grammatik vositalar, undov so‘zlar, olqishlar, qarg‘ishlar ayollar nutqining gender xususiyatini ifodalash uchun xizmat qilgan.

Kalit so‘zlar: baho munosabati, gender xususiyati, ayollar nutqi, olqish, qarg‘ish, ijobiy baho, salbiy baho, assotsiativ birlik, nutqiy odat.

Annotation: The article discusses the gender characteristics of Uzbek women's assessment units. Assessment units: lexical items, grammatical devices, exclamations, applause, and curses served to express the gender nature of women's speech.

Keywords: evaluation approach, gender feature, women’s speech, applause, damnation, positive evaluation, negative evaluation, associative unit, speech habit.

Til kishilik jamiyati uchun aloqa vositasi vazifasini bajaruvchi asosiy quroldir. Har bir til doim shu til egalarining hayotidagi barcha voqeliklarni aks ettiradi, mavjud shart-sharoitlar, davr bilan o‘zgarib rivojlanadi. Shuning uchun bugungi kunda tilning rivojlanishiga, sof saqlanishiga, sayqallanishiga e‘tibor yanada ortmoqda. U borliq haqidagi bilimlarni ifodalash vositasigina emas, balki tinglovchiga ta‘sir etuvchi vosita hamdir. Shuning uchun til faqat kommunikativ vazifanigina emas, ekspressiv-emosional vazifani ham bajaradi. Voqelikka munosabat bildirish belgisi baho atamasi nomi ostida yuritiladi. O‘zbek tilida yangi yo‘nalish sifatida yuzaga kelgan baho kategoriyasi, o‘zbek tilida baho bildiruvchi leksik assotsiatsiyalarining hosil bo‘lish mexanizmlari, baho bildiruvchi assotsiativ maydoni, verbal assotsiatsiyalarning til egalarining gender belgisi, ijtimoiylik xususiyatlari nuqtayi nazaridan tadqiqi masalasi haqida turli mulohazalar yuzaga

kelmoqda. O'zbek tilshunosligida Sh.Iskandarova, A.Sobirov, B.Qurbonova, D.Xudoyberganova, D.Lutfullayeva, N.Hoshimovalar tomonidan assotsiativ tilshunoslik nazariyasi, assotsiativ tajriba metodi, assotsiativ maydon, verbal assotsiatsiyalarning vujudga kelish omillari xususida tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. O'zbek tilida bu sohaning kirib kelishi f.f.d., prof.D.E.Lutfullayeva nomlari bilan bog'liq. Assotsiativ birliklarning gender xoslanishi borasida G.E.Yuryevna, T.G.Borgoyakova, G.E Kuznetsova kabilar rus va xakas tillari misolida ish olib borganlar. Biroq o'zbek tili materiallari asosida individual assotsiatsiyalarning gender xoslanishi mavzuyida tadqiqot ishi olib borilmagan.

Tilshunos olim V.I.Banaru bahoga quyidagicha ta'rif bergan: baho-aksiologik atama bo'lib, natijali aspektni ifodalovchi baho sub'ekti va uning predmeti o'rtasida o'zaro munosabat o'rnatuvchi jarayon. Zero, baho predmeti qatoriga nafaqat sub'ekt uchun ijobiy ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlar, balki nol darajali va salbiy qadriyatlar ham aloqador bo'lib, bu tushunchaning umumiy nisbiyligini isbotlaydi. Leksemaning mazmun jihatidan, voqelikni nomlashdan tashqari nomlanayotgan voqelikka munosabat ham bildiriladi. Baho munosabati turli aspektlarga ega bo'lib, inson faoliyatining alohida bir sohasi bilan bog'langan holda aniqlanadigan aloqalar, bog'lanishlar tushuniladi. Munosabatlar deganda bir butunlikning tarkibiy qismlari - birliklari orasidagi o'zaro aloqalar, bog'lanishlar anglashiladi.

Leksemaning mazmun jihatida asosiy hodisa - leksik ma'no; baho semasi asosan uch xil ifodalanadi: 1) morfema yordamida; 2) leksemaning o'zi bilan; 3) kontekst yordamida. Baho semasining morfema yordamida ifodalanishi morfologik ifodalanish deyiladi. Hozirgi o'zbek tilida bunday vazifani erkalash, kichraytirish ma'nolarini anglatuvchi -cha,-gina, -jon, -choq, -chak kabi qo'shimchalar bajaradi. Bu morfemalar ijobiy munosabat ifodalashga xizmat qiladi. Masalan: *Bo'rixon do'mboqqina bola bo'lgan edi. Uni yomon ko'zdan asrasin, deb kiyimlariga tumor-u ko'zmunchoqlar taqib qo'yardi.*

Baho munosabati shaxsning ijtimoiy holatidan, jinsi, yoshi, millati, dunyoqarashidan kelib chiqqan holda til egalarining nutqida aks etadi. Baho

munosabatining ijobiy yoki salbiy tarzda qo‘llanishi, ayollar va erkaklar nutqida baho munosabatlari birliklarning gender xususiyatlari namoyan bo‘ladi.

Gender ko‘p qirrali tarmoq bo‘lgani uchun nafaqat faylasuf va sotsiologlarning, balki tilshunoslarning ham e‘tiborini tortgan. Tilshunoslikda gender elementlariga e‘tibor doim ham mavjud bo‘lgan. Erkak va ayol nutqining muayyan farqlarga ega ekanligi ko‘rinib turishi dunyoning barcha tillari uchun xosdir. Ayrim tillarda bu omil ochiq namoyon bo‘lsa, boshqa tillarda uning lingvistik asoslarini ko‘rsatib berish oson emas.¹

1960-yillar o‘rtalariga kelib tilshunoslikda gender masalasiga bo‘lgan qiziqish uch yo‘nalishdagi ikki jihatga: muayyan tilda erkaklar va ayollarning nutqining tafovutlari hamda muayyan til tizimida erkaklik ayollik belgilari bilan bog‘liq tushunchlarni ifodalovchi til birliklari tadqiqotlarda o‘z aksini topdi:

- 1) erkak ayol nutqining ijtimoiy tabiati;
- 2) nutqiy muloqotning o‘ziga xos xususiyatlari;
- 3) tafovutlarning kognitiv aspekti².

Ayollarning nutqida so‘zlarning ko‘chma ma‘nolaridan foydalanishi, maqol va iboralarni qo‘shib gapirishi, emotsiyaga berilishi kuzatiladi. Gapirayotganda ham ohanglarning o‘zgarib borishi kuzatiladi.

O‘zbek nutqiy odatlarining tadqiqotchisi prof. Sh. Iskandarova o‘zbek nutqiy odatlarining gender xususiyatlariga alohida to‘xtalib, ayollar o‘rtasidagi muloqot jarayonida qo‘llanishi odat tusiga kirgan ayrim so‘z va iboralarni quyidagicha qayd qiladi: “*dugonajon, ovsinjon, egachi, aylanay, o‘rgilay, girgitton, qoqindiq, asalim, shirinim, toychog‘im* va boshqalar”. Bular barcha ayollar uchun umumiy til birliklari - *ayol, buvi, ona, turmush o‘rtog‘i, dugona, farzand, opa, singil, amma, xola* va boshqa notanish kishi bo‘lishi mumkin. Bunday holatlarda ularning har birining boshqa bir ayol bilan muloqot odati yana o‘ziga xos tarzda shakllangan bo‘ladi”³.

¹ Пирматова М. Ундовлар ва гендер дифференцияси// Ўзбек тили ва адабиёти. № 3 – Тошкент. 2013.- Б.87

² Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб, пособие для студ, высш, учеб, заведений. –М., 2001. –С.83.

³ Искандарова Ш. Ўзбек нутқ маданияти мулоқот шакллари. Фиол. фанлари ном... дисс. автореферати. – Самарқанд. 1993.- Б 26

Aylanay, o'rgilay, girgittan, qoqindi, tasadduq kabi leksik vositalarida o'zbek ayollar nutqining gender xususiyati namoyon bo'ladi va bu so'zlar ijobiy baho munosabatini ifodalaydi.

— *Hoy, aylanay, o'g'rigina bolam, boshimda shunday musibat turganda ko'zimga uyqu keladimi?*(G'.G'ulom)

Voy, o'g'limdan aylanay! (O'.Umarbekov)

— *Voy, tasaddug'-ey, ey, voy, tasaddug'-ey! Ho'-o'p bolalarimiz bor-da, tasadduq!* — *dedi A'lobush.* (O'.Umarbekov)

Ushbu parchadagi “*aylanay*”, “*tasadduq*” so'zlari orqali o'zbek ayollarining ijobiy baho munosabatining gender xususiyatini namoyon bo'lgan.

Ayollar nutqida erkalash-kichraytirish -choq, -gina, -jon qo'shimchalariga egalik qo'shimchalarini qo'shib murojaat qilish faol qo'llaniladi. Bu so'zlovchining murojaat qilgan shaxsga nisbatan ijobiy munosabatini namoyon qiladi. O'zbek ayollari farzandlarini *toychoq'im, qo'zichog'im, bolajonim, qizginam* deya erkalaydi. Takibidagi erkalash-kichraytirish qo'shimchalari erkalash va kichraytirishdan tashqari ijobiy munosabatni ham ifoda etadi.

— *Voy, bolaginam-a! Pul yuborib nima qilarkan!* (O'.Umarbekov)

Parchadagi “*bolaginam*” so'zi -gina lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchaga egalik qo'shimchasi qo'shib, ayollar nutqining gender xususiyati erkalash ijobiy baho munosabatini hosil qilgan. Ijobiy baho munosabati aks etgan. Parchadagi voy undov so'zi ham ayollarning individual xususiyatini ifodalaydi. Voy undov so'zi o'ndan ortiq ma'no nozikliklarini ifodalaydi. Bularga sevinish, erkalash, achinish, qo'rqish, havas, sarosimalanish, koyish, alam singari holatlar kiradi. Parchada sevinish ijobiy baho munosabati namoyon bo'lgan.

Ayollar nutqiga xos bo'lgan shunday birliklar ham borki, ular salbiy munosabatni ifodalaydigan qarg'ishlar, ijobiy istakni bildiradigan birikmalardir. *Uying kugur, o'lgur, juvarmag, qirg'in kelgir* kabi qarg'ishlar ayollar nutqida ishlatilib, salbiy baho munosabatini ifodalaydi. Asosan qarg'ishlar so'zlarga ayollar nutqida ko'proq duch kelamiz. -gur affiksli ijobiy istak birliklari, shuningdek, ayollar nutqida ham faol qo'llanadi. Odatda, qarg'ishni ifodalovchi -gur affiksli

birliklarni bo‘lishsiz shaklida ham qo‘llash ayollar nutqi uchun xos bo‘lib, bunda ijobiy istak bildiradi: *basharang qurmagur, qurib ketmagur* kabi. Bu xil qurilmalarda salbiy istak ma‘nosi kuchsizlanib, neytral holdagi istak mazmuni ifodalanadi: *Ey, qurib ketmagur, nega indamading shu vaqtgacha? Basharang qurmasin, tezroq keta qolmaysanmi!* (O‘.Hoshimov) Bunday birliklarga yana bo‘yning uzulmagur, tinmagur, o‘lmagur so‘z va so‘z birikmalarini ham misol sifatida keltirish mumkin. Ayollar nutqida ijobiy istak ifodalovchi nutqiy birliklar rang-barang bo‘lib, ular -(a)y, -sin kabi mayl shakllarida ham beriladi. *Aylanay, bo‘yingga qoqiy, sadag‘ang ketay, onaginang aylansin, onang qoqindi, bo‘yingdan o‘rgulay* kabi birliklar ham asosan ayollar nutqida ishlatiladi: *–Xush kelibsiz, –dedi Oftob oyim... –Xushvaqt bo‘linglar, aylanay, qix... –dedi xotin.* (A.Qodiriy) *Voy bo‘yingga qoqiy. Voy sadag‘ang ketay!*

Xullas, o‘zbek ayollariga xos baho bildiruvchi birliklarning gender xususiyatlarini ifodalash uchun o‘zbek tilshunosligida grammatik, morfologik, leksik vositalar orqali namoyon bo‘ladi. Ayollar va erkaklar nutqi o‘rtasidagi farqli jihatlar mavjud bo‘lib, ayollar nutqining o‘zgachaligi bilan farqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Iskandarova Sh. O‘zbek nutq odatining muloqot shakllari: Filol.fanlari nomzodi diss...avtoref. – Samarqand, 1993.
2. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М., 2001. –С.83.
3. Pirmatova M. Undovlar va gender differensiyasi // O‘zbek tili va adabiyoti. № 3 – Toshkent. 2013. –B. 87
4. Qambarov G‘. Baho lisoniy va mantiqiy kategoriya sifatida. O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. Andijon, 1995.
5. Qo‘ng‘urov R. Subyektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari. –T.: Fan, 1980.
6. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. –Toshkent, 2019